

Тіл — құрал

Рәбиға СЫЗДЫҚ

АБАЙДЫҢ
СӨЗ ӨРНЕГІ

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен “Арыс” қоры бірлесе отырып, ҚР Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі Тілдерді дамыту департаментінің қолдауымен бірнеше сериялы кітаптардан тұратын “Тіл білімінің озық үлгілері” атты ауқымды жобаны жүзеге асыра бастады.

Солардың алғашқыларының қатарында академик Рәбиға Сыздық зерттеулері назарларыңызға ұсынылып отыр

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Рәбиға СЫЗДЫҚ

АБАЙДЫҢ СӨЗ ӨРНЕГІ

“Арыс” баспасы
Алматы
2004

ББК 81. 2 Қаз я 72
С 94

С 94 Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. — Алматы. “Арыс”
баспасы, 2004. — 208 бет.
ISBN 9965-17-197-1

Кітапта Абай тілінің көркемдік бітімі сөз болады. “Өткірдің жүзі, кестенің бізі” сала алмайтын сөз өрнегін толғауы тоқсан қызыл тілмен салудың күдіретін танытқан ұлы Абайдың сөз қолдану, сөз тандау, сөз құбылту, сөз үйлестіру, сөз үндестіру тәсілдері мен тәжірибесі талданады. Жалпы әдеби тіл мен поэзия тілі заңдылықтарының Абай өлеңдері мен поэзиясындағы көрінісі, ондағы дәстүрлі нормалары мен Абай ұсынған жаңалықтар танылады. Абайдың поэтикалық тіл үлгісінің жалғасын тапқандығы Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Ілияс, Қасым өлеңдерін ішінара талдау арқылы көрсетіледі.

Кітап Абайдай сөз алыбының “жүрекке жылы тиетін” көрікті тіліне сүйсіне түскісі келетін студенттер мен ұстаздарға, сондай-ақ поэтикалық тіл дегенді танытушы ақын-жазушылар мен ғалым мамандарға арналады.

ББК 81. 2 Қаз я 72

С $\frac{4602020300}{446(05)-04}$

ISBN 9965-17-197-1

© Сыздық Р., “Арыс”, 2004

СӨЗ БАСЫ

Көркем әдебиет, оның ішінде поэзия — өнер дүниесі. Ал бұл дүние әсемдік, үйлесімдік, көркемдік деген сипаттарымен өнер аталады. Сондықтан да “өнер” деген жерде “көркем” деген анықтама сөз қоса жүреді. Көркемдік — кең ұғым. Әсіресе поэзия әлеміне келгенде, ол тек “сыртқы сұлулықтың” көрінуі емес, яғни өлең қызыл сөздің жиынтығы емес, ең алдымен, ғылым тілімен айтсақ, мазмұн мен түрдің сәйкестенуі, түсіндіре айтсақ, ақынның білдірмек ойына (поэтикалық идеясына) оны беретін тілінің сай келуі. Поэзиядағы көркемдік — тіл деген құбылыстың (құралдың) адам баласының өміріндегі құдіретін, күшін көрсететін белгі. Демек, осы белгі қандай тәсілдермен, тілдің қандай заңдылықтарымен жүзеге асады, қай ақын қалайша жүзеге асырады деген сұрақтар алдымыздан шығады. Бұл сауалдың ақындардың ақыны, “қазақтың бас ақыны” Абай тіліне келгенде қойылуы әбден заңды. Абай тілін зерттеу — бүгінде қазақ филологиясы ғылымының ауқымды саласы болып қалыптасып отырған абайтанудың өз алдына маңызы зор бір тармағы. Абай тілін танып-таныту саласы өзінің зерттеу нысаналары мен әдістерін, сондай-ақ жеке және жалпы мәселелерін біршама анықтап, бір алуан еңбектер ұсынғанымен, әлі де арнайы жүргізілетін зерттеулердің қажеттігі даусыз. Солардың бірі — ұлы суреткердің сөз өрнегін тіл білімі тұрғысынан тану, яғни ғылымның “лингвистикалық стилистика” деп аталатын саласы бойынша талдау деп білеміз. Бұл сипаттағы ізденістер енді-енді басталып отыр. Осы кітап сол бастамалардың бірі болмақ.

Көркем әдебиетте, оның ішінде поэзияда сөз әрдайым тура (жалпы тілдік) мағынасында жұмсалмай, әр алуан мақсатта құбылып, өзгеріп, қосымша реңк үстеп, негізгі тілдік мағынасын ауыстырып немесе тарылтып, я кеңейтіп қолданылып жатады, бірақ бұл құбылулар бейберекет емес,

тілдің белгілі бір заңдылықтарымен, нормасымен жүзеге асады. Лингвостилистика қалам иесінің осы заңдылықтармен дүниеге әкелген “әсем бұйымдарын” зерттейді. Осы себептен біз бұл еңбекте ұлы ақынның “өткірдің жүзі, кестенің бізі — толғауы тоқсан қызыл тілімен” салған өрнегін тіл маманы танымымен талдауды мұрат тұттық.

Әдетте бір нәрсені, айталық, ақынның тіл көркемдігін зерттеуде негізінен үш түрлі тәсіл қолданылады: бірі — зерттелетін объектіні, мысалы, сөздерді, сөз тіркестерін, ұйқасты, өлшемді т. б. тауып, жүйелеп көрсетіп беру (орысша описание), екіншісі — талдау (орысша анализ) — зерттеген объектілердің, айталық сөздердің, тіркестердің т. б. әр ыңғайдағы қызметін талдау. Үшіншісі — түсіндіру (интерпретация) — мағыналық құбылыстарды түсіндіру. Осы тәсілдердің ішінде біздің көбірек ден қойғанымыз — соңғы екеуі болды. Бұл үшін, әрине, бірінші амалға да жиі барып отырдық.

Сөз жоқ, бұл шағын еңбекпен Абайдай алыптың тілін зерттеп тану тамамдалмайды. Суреткер тілін танудың біз бармаған қырлары әлі де аз емес екенін айтамыз, ол қырлар (зерттеу аспектілері) жеке танымдық ізденістермен қатар, көркем тілдің жалпы теориялық мәселелеріне де қатысты болатынын жөне айтамыз. Бұл — алдағы шаруалар, бізден кейінгі зерттеушілердің, әсіресе жас талаптардың қолына алатын игілікті ісі деп білеміз.

Ұсынылып отырған жұмыста сөз болған тақырыптар едәуір, бірақ соларды мазмұнына қарай былайша топтастырып бердік. Әуелі “Абай тілі” деген ғылым тармағының зерттеу нысаналарын анықтап алуға тура келді, бұл орайда жалпы поэзия тілін танудың мақсат-мұраттарын сөз ету де қажет болды. Бұған “Абай тілін танудың қырлары” деген тарау арналды.

Поэзия ғимаратының негізгі “кірпіші” — сөз. Сөздің үш түрлі: 1) тура немесе номинативтік, лексикалық, 2) ауыспалы, 3) символдық мағыналарын ақын Абай қалай жұмсады дегеннің сырына үңілу керек болды. Ол үшін кітаптың “Сөз — өлеңнің арқауы” деген тарауы жазылды.

Ақын өзінің айтпақ ойына тілінің әрі сай, әрі әсем, әсерлі болып шығуы үшін керекті тәсілдер мен сөздерді тандайды. Бұл тандаудың бір ұшы көркемдік талабында жатады. Абай

сөздерді не үшін тандады, қалай тандады, тандаған сөзін қалайша жаратты — бұған “Сөз тандау” деген тарау арналды.

Көркем тілде, әсіресе поэзия тілінде сөздің мағынасын түрлендіріп қолдану—бірден-бір қажетті шарт. Бұл — көркем сөз дүниесі жиі жүгінетін амалдардың бірі. Абайдың сөз құбылту шеберлігі жөніндегі талдауларымыз бен ойларымызды осы аттас тарауда ортаға салдық.

Тілдің әсемдік құдіретін өлең үнінің құлаққа жағымды, тілге икемді келуі, яғни сөздердің әуен жағынан бір-бірімен үндесуі, өлеңнің тұтас өн бойындағы мақам гармониясы да танытады. Абай өлеңдері тұнып тұрған “музыка”. Бұл жайында “Сөз үндестіру” тарауында әңгіме болады.

Абай — ақын ғана емес, прозамен де қалам тартқан суреткер. Абай прозасының тілі көркемдік тұрғысынан кеңінен сөз болған емес. Сондықтан зерттеуіміздің бір өзегін “Қара сөздердің” стильдік-тілдік болмысына бұрдық. Мұнда қаламының көркемдігімен қатар, қаламгердің өзге тұстардағы шеберлігі сөз болады, яғни қазақтың ұлттық тіліндегі публицистика мен ғылыми және теологиялық (діни) әдебиет үлгілерінің алғашқы нормалары талданады.

Ең соңында Абай салған тілдік-стильдік жаңа арнаның жалғасын тапқанын әңгімеледік. Ол үшін Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Лияс, Қасым ақындардың тіл өрнегінен мысалдар келтіріп, ішінара талдаулар жасадық. Бұл тарауға “Абай тілінің тағылымы” деп ат қойдық.

Бұл еңбекпен танысу үстінде оқырманнан мына ескертпелерімізге құлақ асуларын өтінер едік. Жұмысымыз ең алдымен ғылыми зерттеу болғандықтан, жазу стилімізде біраз “икемсіз” сөз қолданыстарына орын беруге тура келді. Мысалы, “өлең жасау”, “өлең құрау немесе құрастыру” дегендерді кездестіресіз. Әдетте қазақ өлеңді жасады демеіді, өлең жазды, өлең шығарды дейді, ал өлең құрылымын сөз ету керек болған тұста еріксіз *жасау, құрау, құрастыру* етістіктерін қолдандық, өйткені құрылымды шығармайды, жазбайды, жасайды, құрайды, құрастырады. Бұл сияқты “сірескен” сөздеріміз бен таза ғылыми терминдік “орысшылдау” сөз қолданыстарымыз қалың оқырман құлағына жатықтау тиюі үшін кейде жақша ішінде оларды “жалпақ” тілге аударып (дәлірек айтсақ, шамамен түсіндіріп) отырдық және, керісінше, жаңадан қазақша ұсынылған

ғылыми терминіміздің күні бүгінге дейін жиі қолданылып келген орысша (интернационалдық) баламасын да жақша ішінде кейде көрсетіп отырдық. Текстін жазылуы бойынша ескертеріміз және бар. Талдау барысында өлең тармақтары (жолдары) “өлеңше” жазылмай, жол бойында қатарынан жазылып берілді, бірақ әр тармақ бас әріптен басталып жазылғандықтан, ара жіктерін айыру мүмкіндігі бар екендігін ескертеміз. Ал өлеңнің тармақ, шумақ, ұйқас сияқты құрылымдық бөліктері сөз болған тұста өлең тексі “өлеңше” берілді.

Сондай-ақ өлең тексі мен өзіміздің баяндау тексіміздің жігін айқын көрсету мақсатымен араларына сызықша қойып отырдық (ол, әрине, төл сөз бен автор сөзі сияқты ережеге бағындырылған сызықша емес, “стильдік” деп аталатын тыныс белгісі). Мысалға алынған текст ішінен тек талданатын объектілер: сөздер мен тіркестер, қосымшалар мен жеке дыбыстар сияқтылар ғана курсив деп аталатын шрифтімен берілді. Әр өлеңнің тексінен немесе бір өлеңнің әр жерінен бөліп алып қатарынан көрсетілген тармақтар, үзіктер, фразеологизмдер т. б. бір-бірімен қосылып кетпесі үшін көп нүктемен ажыратылып берілді.

Сөйтіп, бұл ескертпелеріміз ғылыми және танымдық мақсатпен жазылған осы жұмысты әдебиет пен тіл танушы мамандар ғана емес, қалың жұртшылық та оқиды деген үмітімізбен айтылды. Сондықтан қазымыз — оқырман қауым: ең алдымен, “өлеңге әркімнің-ақ бар таласы” деп Абайдың өзі айтқандай, “іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын” ұсынып келе жатқан бүгінгі ақын-жазушылар қауымы, ғылымның әр сөзін қадағалап отырушы ғалымдар ортасы, одан қалды, поэзия-өлең атты күдіретті дүниені жанымен қалап, жүрегімен қабылдап оқитын, оның ішінде Абайындай ұлттық мақтанышын сүйсіне оқитын қалың жұртшылық. Егер Абайдың классикалық биіктен көрінген тілі жайында жалпылай айтылған мадақ сөз емес, талдап-таратқан ғылым сөзі керек болса, оқырман қауымнан осы еңбекті соның бір үзігі деп қабылдауын қалаймыз.

АБАЙ ТІЛІН ТАНУДЫҢ ҚЫРЛАРЫ

Абай — қазақтың бас ақыны.
(Ахмет Байтұрсынұлы)

Біздің бұл еңбегіміздің тақырыбы — Абай өлеңдерінің тілі, дәлірек айтсақ, тіл өрнегі, сөз кестесі. Демек, алдымен, өзекті әңгімемізді бастамас бұрын, нақты зерттеу нысанамызды көздеп алсақ, талдайтын материалдарымызды іріктеп, анықтап алсақ дейміз. Ол үшін поэзия тілін жеке бөліп зерттеудің қажеті қандай болмақ? Зерттелсе, қай қырынан келу керек, қандай мақсат көздеу керек деген мәселелерді айқындап алу керек болар. Өлең тілін зерттеуде назарға алынатын негізгі объектілер неменелер және осы мәселелер жайында ғылым не деп келді деген сияқты сұрақтар да көлденең тартылады.

Жоғарғы сауалдарға филология ғылымы мен оның тіл білімі саласы жауап іздеп, өлең тілін жеке-дара әңгіме етудің қажеттігін дәлелдеген болатын. “Прага мектебі” деп аталған лингвистикалық бағыттың өкілдері өлең тілі дегеніміз бір төбе де, әдеби тілдің қалған қолданыстары (“практикалық стильдердің тілі”) бір төбе деп бөліп қарайды¹. Бұл — жаны бар тезис, өйткені поэзия — көркемдік әлемінен. Ал көркемдікке ие болу үшін мұнда тілдік-көріктеу құралдарының айрықша қалыпта қолданылуы шарт. Оның үстіне өлең техникасына, яғни өлеңді жасауға (жазуға, шығаруға) қажет ұйқас, ырғақ, шумақ, шоғыр (тирада) сияқтылар поэзия дүниесін көркем сөздің өзге түрлерінен: көркем прозадан, драматургиядан, көркем публицистикадан бөліп тұрады.

Көркем шығарманы, айталық өлеңді, тұтас бір эстетикалық дүние деп қарастыратын болсақ, оның айтпағын (мазмұнын) білдіретін құрал — **п о э т и к а л ы қ т і л і н** тану қажет. Поэтикалық тілдің жақсы көрінетін жері — поэзия, өлең — жыр. Өлең — тілмен берілген контекст, демек, сол контекстегі

¹ “Прага мектебі” — о баста, 1926 жылы, В.Матезиус сияқты чехословак тіл мамандары ұйымдастырған үйірме негізінде пайда болған лингвистикалық бағыт. Кейін бұл бағытқа Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон, Г.О.Винокур, Е.Д.Поливанов, Б.В.Томашевский, Ю.Н.Тынянов, Л.В.Щерба, И.А.Бодуэн де Куртенэ сияқты орыс ғалымдары да ден қойған.

көркем құралдардың көрінісін зерттеу қажеттігі туады, жалпақ тілмен айтсақ, ақынның көркемдік сөз кестесін тану мақсаты тұрады.

Әдетте тіл — адамдардың бір-бірімен жасайтын қатынас құралы болып табылады дейміз де, оның осы қызметін көбірек сөз етеміз. Ал тіл — сонымен қатар эстетикалық құрал, көркем дүние құралы. Тілдің бұл екі қызметі бір-бірімен тоғыспайтын екі бөлек нәрсе емес. Керісінше, тілдің поэтикалық қызметі коммуникативтік (қатынас құралы ретіндегі) қызметіне негізделеді, сонымен қатар ол тілдік тәсілдердің өнерге тән эстетикалық және әлеуметтік-тарихи заңдылықтарға бағынған жаңа әлемін жасайды¹. Демек, негізінде қарым-қатынастық жүк арқалағанмен (көркем шығарманы жазушы, ақын өзі үшін жазбайды, өзгелер оқысын деп, өзгелерге ойын білдіру үшін жазады ғой, сондықтан бұл да қарым-қатынас), көркемдік-поэтикалық қызмет атқаруға келгенде, оның өзіне тән тәртіп-заңдылықтары болады, тіпті әдеби нормадан ауытқитын “орынды қыңырлықтары” да табылады. Міне, бұлар өлең тілін зерттеудің өзіндік қырларынан келуді талап етеді.

Поэтикалық тіл әрдайым метафора, эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдарының санымен (көптігімен), тіпті сапасымен (аса көріктілігімен) танылмайды, суреткердің өз міндетіне алған эстетикалық талаптарына сәйкес болмысты тіл арқылы әсерлі де бейнелі түрде көрсете білуінен танылады. Ал әсерлілік пен бейнелілік көркем әдебиетте, оның ішінде поэзияда әрқашан образды метафора, теңеулермен берілмей, ешбір экспрессивтік бояуы жоқ сөздермен немесе сөз тіркестерімен берілуі де мүмкін. Әңгіме көріктеу құралдарының материалдық көрінісінде ғана емес (әрине, ол да орын алуға тиіс), шығармада сол көркемдіктің бар болуында, оның оқырман сезіміне әсер ететіндігінде. Міне, өлең тілін зерттеуде осы жайтқа да назар аудару қажет.

Сөйтіп, сөз патшасы — өлеңнің көркемдігін оның поэтикалық тілі көрсетеді. Көркемдік дегеніміз өлең тілінің сыртқы жылтырақтығы емес. Көркемдік, ең алдымен, мазмұн мен қалыптың (форманың) сәйкестігі, яғни ой мен тілдің гармониясы: ақын идеясын білдірген сөздердің оқырман

¹ Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1962. С. 155.

сезіміне әсер ететін экспрессиялылығы мен эмоциялылығы. Ал бұл белгілерді жүзеге асырудың амал-тәсілдері сан алуан. Ол амалдарды тандай білу суреткер шеберлігінің сыны болмақ. Демек, поэтикалық тіл дегеніміз, бір жағынан, сөзбен түскен әсем кестелер болса, екінші жағынан, сол кестелерді төгетін амалдардың көрінісі.

“Поэтикалық тіл” мен “өлең тілі” деген ұғымдар бір-біріне мүлтіксіз пара-пар емес. Поэтикалық тіл тек өлең тексінде емес, қара сөзде де, ауызекі сөйлеу барысында да орын ала алады. “Поэтикалық” деген анықтауыш тіл көркемдігінің, дәлірек айтсақ, көркемдік үшін қолданыстың биігін, идеалын білдіреді. Сондықтан өлең біткеннің барлығында поэтикалық көрініс тұнып тұрмайды. Көріктеу құралдары қолданылған текстің өзінде әрдайым мазмұн мен қалыптың сәйкестігі бола бермеуі мүмкін, демек, текст әсемдік биігінен көрінбеуі ықтимал. Өлең тілін сөз етуде бұған да көңіл қою керек болады.

Өлең тексін талдауда жеке сөздерді нысанаға алу — белгілі бір поэтикалық (стильдік) жүк арқалаған сөздерді айырып тануға алып барады. Ал сөздің жеке тұрғандағы беретін атауыштық (номинативтік) мағынасы жалпы тілдік хабарламалық (информативтік) болса, көркем әдебиеттегі, оның ішінде өлең тіліндегі мағынасы өзгеше болуы мүмкін, яғни өлеңде сөз мағынасы а у ы с п а л ы, қ о с а л қ ы, б о я у л ы сипаттарда келуі заңды. Мұндайда сөз экспрессивтік мәнге ие болып, тыңдаушы (оқырман) сезіміне белгілі бір әсер беретін элемент ретінде жұмсалады. Ол сөздердің бірқатары тек осындай әсерлі, экспрессивті мәнімен жиі қолданыла келе тұрақтала түседі де, ғылымда “поэтизм” деп аталатын топ құрайды, бейнелеп айтсақ, оларға қазақша “көрікті сөздер” деген айдар тағуға болар. Мысалы, қазақ тіліндегі *ару*, *нәж*, *арзу*, *әз сияқты* сөздер негізінен поэзияда кездеседі де, *сұлу*, *таза*, *қымбатты*, *құрметті* деген сөздердің поэтикалық вариантын түзеді және осы мағыналарда тұрақталған поэтизмдер болып танылады.

Ал енді бірсыпыра сөздер тек сол контексте, сол өлеңнің ішінде ғана ауыспалы-бейнелі мағынаға ие болады.

Мысалы, Абайдың: Сен де бір кірпіш дүниеге *Кетігін* тап та, бар қалан — деген жолдарындағы *кетік* сөзінің атауыштық — мағынасы “белгілі бір заттың, айталық, үй

қабырғасының толмай тұрған үңірейген тұсы” немесе “ағаш тостағанның сынған (кетілген) жері” дегенді білдірсе, ақын бұл сөзді осы контексте “адамдар қауымының қажет бір мүшесі” деген ауыспалы мәнде, бейнелеп қолданып отыр.

Өлең тіліндегі жеке сөздерді зерттеу объектісі етуде тек олардың поэтикалық қызметін ғана емес, информативтік қызметтерін де талдауға тура келеді. Бұл — өлеңнің мазмұны мен оның тілдік көрінісі арасындағы сәйкестікті анықтауға алып барады. Мысалы, Абай тіліндегі *болыс, ояз, нысық, саудагер, білім-ғылым, медресе, қазы, би, тілмаш* деген сөздер өздерінің номинативтік тура мағыналарында қолданылған, бұған Абай өлеңдерінің тақырыбы (мазмұны) себепкер болып тұр. Демек, бұл топтағы сөздердің актив-пассивтігі, өзге сөздермен тіркесу қабілеттері және образ жасауға қатысы жайында да әңгіме болуға тиіс.

Суреткердің, айталық ақынның, поэтикалық тілін зерттеуде өз алдына бөлініп шығатын дербес тақырып — ақынның өзіне тән көркемдік қолтаңбасы, мұны ғылымда “шығармашылық контекст” деп те атайды. Бұл орайда ақын тіліндегі сөз-символдарды, өзі сүйіп, жиі пайдаланған троптарды және өзге де тіл элементтерін эстетикалық қызметте жұмсауының принциптерін, стильдік ерекшеліктері арқылы көрінетін “автор образын” ашып талдау қажет болады. Бұлардың үстіне поэзиядағы дыбыстық символизм немесе дыбыс арқылы жасалған образ деген де кеңінен сөз болмаққа керек. Грамматиканың поэзиядағы үлесі (И.Д.Благойша айтсақ, “поэзияның грамматикасы”) деген қызық тақырып зерттелер болса, поэтика саласы қарастыратын мәселелер көбейе түседі. Бұлардың көпшілігі қазақ ғылымында жеке-жеке арнайы сөз болмай келеді.

Поэзия тілін талдауда образ (бейнелілік) проблемасы басты тақырып екені мәлім. Поэтикалық образ көркемдік құралдармен де, стильдік бояуы бар сөздермен де, бейтарап (бояусыз) сөздермен де берілетін сәттері болады. Поэтикалық образдың тілдік көрінісін зерттеу — өлең тілін талдаудың бір мақсаты.

Текстің фоникалық (музыкалық, әуезділік) құрылымын (оркестровкасын) зерттеу де қазақ ғылымында әлі бел алып кеткен жоқ. Бұл жөнінде ішінара З.Ахметовтың “Казахское стихосложение” (1964) және біздің “Абай

өлеңдерінің синтаксистік құрылысы” (1971) деген монографияларымызда сөз болады. Ішінара дейтін себебіміз мынада. Текстін әуезділігі немесе дыбыстық эффект тек қатар келген сөздердің басқы дыбыстары, я болмаса өлең жолдарының бірінші сөзі біркелкі дауысты дыбыстан басталып, *а с с о н а н с*, біркелкі дауыссыз дыбыстан басталып, *а л л и т е р а ц и я* құралуы арқылы ғана пайда болмайды. Өлең жолдарында не бір жолдың ішінде түбірлес сөздердің қатар келуі де өлең үнінің әсерін ерекше етеді. Мысалы, Абайдың: *Қу* тілмен *қулық* сауған заңы құрсын— деген өлең жолында *қу*, *қулық* сөздері қатар келіп, дыбыс әуезділігін күшейтіп тұр. Ал бұл құбылыс — қазақ лингвостилистикасында мүлде сөз болмаған тақырып объектісі. Көркем шығарма тілін талдаудағы басты объект — сөз. Өйткені сөз поэтикалық қызмет атқарғанда өзінің мүмкін (потенциалды) және жасырын жатқан, яғни контексте ғана көрінетін мағыналарын ашады. Өлең тілін танудың үлкен бір мұраты осында дейміз.

Поэтикалық тіл әңгіме болғанда, өлең тексіндегі көріктеу құралдары: троптардың көрінуін, перифраздардың қолданыстарын, теңеулердің, образды анықтауыштардың, поэтикалық синоним дегендердің жұмсалуды көрсетіп, олардың бейнелеуші қызметтерін анықтау қажет, сонымен қатар сол көркемдеуші құралдардың жасалу амалдарын анықтау керек. Бұл амалдарға сөз мағынасының ауысуы (метафоралануы), сөздің айшықты мағынасы (орысша “фигуральное значение”), фразеологиялық тіркес құрап, оған поэтикалық өң беру сияқтылар жатады. Осыларды қарастыру — ақынның поэтикалық тілін зерттеудің лингвистикалық объектілерінен саналады.

Өлең тіліндегі сөздің экспрессивтік-мағыналық бояуларын таныту, сөздердің тіркесу барысында беретін жаңа ұғымдарын, оның ішінде контекстік, кейде окказионалдық ұғымдарын көрсету, синтаксистік құрылымдағы жарыспалы қатарларын (варианттарын) қарастыру — бұлар да тілдік поэтиканың проблемалары.

Қорыта келгенде, өлең тілін талдауда негізгі мақсат — жоғарыда көрсетілген зерттеу қырларынан келіп, ақынның сөз кестесін: көріктеу құралдары мен көркемдеу тәсілдерін танып-таныту болмақ, екінші сөзбен айтсақ, ақын

поэзиясының мазмұны мен сол мазмұнның тілдік көрінісін — тілдік механизмін зерттеу болмақ. Ғылымда мұны суреткердің идиостилін көрсетудеп те атайды.

Жеке суреткердің идиостилін танытуда әдеби дәстүр, көркем сөз мектебінің ұласуы, әдеби тіл нормаларының көрінісі, ақынның тілдік-көркемдік әлеміндегі ізденістері, шеберлігі, қосқан үлесі дегендер де әңгіме өзегіне айналады.

Міне, осы мақсат-мұраттарды көздей отырып, біз ұлы Абайдың поэтикалық тілін хал-қадарымызша талдап, қазақтың көркем сөзінің күдіретін қалайша танытқанын айтпақпыз.

Абай сияқты сөз зергерінің тілін зерттеуде екі түрлі үлкен мақсат көзделуге тиіс. Бірі — Абайдың қазақ әдеби тілінің даму барысындағы алатын орны, яғни “Абай және қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі” деген тақырып. Екіншісі — оның тілдік-көркемдік шеберлігі, яғни Абайдың сөз өрнегі, поэтикалық тілі деген проблема. Алдыңғысы — қазақ әдеби тілі курсының үлкен бір бөлігі, өйткені Абай дайын тұрған әдеби тілді пайдаланған қатардағы қаламгер емес, ол осы тілдің ұзын-сонар көшін жаңа бағытқа салған, тілдің даму тарихының жаңа сапалы кезеңін бастаған суреткер.

Ұлттық әдеби тілдің қалыптасу барысындағы көркем әдебиеттің рөлі жайындағы мәселе өте күрделі, мұнда тілдердің қай-қайсысына да тән бағыттармен қатар, әрбір әдеби тілдің өзіндік жеке тарихи шешімдері болатындығын мойындау қажет. Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуы да өзге ұлт тілдерінің басып өткен ізін жолма-жол қайталамай, өзіне тән тарихи жолын бастан кешірді.

Егер әдеби тіл деп қоғамның қолданыс тәжірибесінде сыннан өткен, өңделіп-қырланған, яғни әр алуан нормаларын қоғам санасы дұрыс деп қабылдаған, әрі ол нормалары барлық үлгілерге ортақ болып келетін тілді атайтын болсақ және ондай тіл қоғам мүшелерін топтастырушы қызмет атқаруға тиіс екендігін мойындасақ, қазақтың ұзақ дәстүрлі әрі күшті дамыған әдеби тілі Абайға дейін көп бұрын-ақ, тіпті сонау қазақ қазақ болып жеке халық (этнос) ретінде тарих сахнасынан көрінген кездерден өмір сүріп келгенін айтып жүрміз.

Ол тіл а у ы з ш а да м ы п , ауызша таралып, ауызша сақталып келгенін, соған қарамастан жалпылық, ортақтық,

тұтастық, ұйымдастырушылық қасиеттерге (сипаттарға) ие болып, нормалары едәуір қалыптасқан, сөздік қазынасы бай, көркемдік белгілері күшті дамыған әдеби тіл болды деген тезисті де ұсынып, дәлелдеп келеміз. Бұл тілді ұлттық кезеңге дейінгі әдеби тіл санатында қарап, оны танытқан үлгілерді іздестіргенде, ең алдымен, мыналарды айту қажет.

Әдеби тіл статусын тану сол халықтың мәдени-рухани болмысының, әр алуан әдебиетінің тарихын танып-білумен тығыз байланысты. Көптеген халықтардың әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуы оның көркем әдебиетіне қатысты болып келеді. Соның ішінде, мысалы, қазақ әдеби тілі алғашқы кезеңдерінде XV—XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар шығармашылығымен тікелей байланысты болды. Сондықтан Абайдың алдындағы сан ғасырлық қазақ поэзиясының тілі өзге де үлгілермен қатар, қазақтың ұлттық кезеңге дейінгі әдеби тілінің ең басты сүбелі үлгілерін танытады. Бұлардан басқа билердің шешендік сөздері және ауызша-жазбаша түрде тараған шежірелері де қазақтың төл әдеби тілінің үлгілері болып саналады. Бұлардың барлығын “фольклор” деп аталатын халық ауыз әдебиеті мұраларынан бөлек дүние деп санау қажет. Өйткені ақын-жыраулар мұрасы — авторлы, профессионал әдебиет үлгілері, ал фольклор — авторсыз және өзіне тән ерекшеліктерімен ажыратылатын халықтық мұраның қазынасы. Бірақ екеуіне ортақ бір белгі бар, ол — қазақтың ақын-жырауларының өлең-жырлары мен билерінің сөздері де, фольклор дүниесі де ауызша тарап, ауызша өмір сүргендігі. Сондықтан XV—XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жыраулар поэзиясы тілін “қазақтың ауызша әдеби тілі” деп, ал фольклор тілін “ауыз әдебиеті тілі” деп бөліп атауды орнықтырып келеміз.

Абайға дейінгі қазақтың мәдениет көгінде және бір тіл өмір сүріп келді. Ол ортаазиялық және Еділ бойы мен Кавказды мекендеген бірсыпыра түркі халықтарының да жазба дүниесіне қызмет етіп келген “түркі” деп аталған дәстүрлі жазба тіл еді. XVI ғасырдың соңында жасап өткен, қазақтың тарақ таңбалы жалайыр руынан шыққан тарихшы ғұламасы Қадырғали бидің “Жами ат-тауарих” атты шығармасы да осы тілде, яғни қазақтың ескі жазба әдеби тіл дәстүрінде дүниеге келген. Бұл дәстүрді XVI—XVIII ғасырлардағы қазақ хан-сұлтандарының Ресей әкімшілігімен,

Орта Азия хандықтарымен араларында болған хат-хабарларда және өзге де жазба қатыныстарда пайдаланған.

Қазақтың осындай сан ғасырлық тарам-тарамды тіл тарихында Абайдың орны ерекше, яғни жеке өз алдына сөз етерлік тақырып екендігі оның осы ұлан-асыр тіл тарихы көшінде жаңа кезенді бастауына байланысты. Абай қазақтың байырғы әдеби тілін ұлттық жазба тілге айналдырып, соның іргетасын қалады, оның даму бағыттары мен принциптерін ұсынды. Бұл ретте Абай тілін зерттеу ұлттық әдеби тілдің тарихына барып ұласады.

Бұл тақырып қазақ ғылымында едәуір зерттеліп келеді. Абайдың қазақ әдеби тілі тарихындағы орны мен қызметі М.Әуезов, Қ.Жұбанов, Қ.Жұмалиев, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев, А.Ысқақов, Қ.Өмірәлиевтердің еңбектерінде жақсы көрсетілді. Сондай-ақ осы мәселеге біз де арнайы “Абай шығармаларының тілі” атты монография (“Ғылым” баспасы, 1968) ұсындық. Бұл кітапта Абай тілін көркемдік көрінісі жағынан емес, қазақ әдеби тілінің жаңа ұлттық жазба тіл кезеңін бастау тұрғысынан және ХІХ ғасырдың ІІ жартысындағы қазақ тілінің статикалық күй-қалпын көрсететін материал ретінде сөз еттік. Бұл зерттеуіміздің жалғасы ретінде “Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы” атты (“Ғылым” баспасы, 1971) екінші монографиямызды да жарияладық. Бұлардан басқа ХV—ХІХ ғасырлардағы қазақ әдеби тілі тарихына арналған кітабымызда (“Ана тілі” баспасы, 1993) Абайға жеке тарау беріп, кеңінен сөз еттік, оның ана тіліміздің тарихындағы орны мен еңбегіне, қосқан зор үлесіне тоқталдық.

Аталған еңбектерімізде қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасуы, оның негізгі арналары, бұл процестегі ескі түркі жазба дәстүрдің, оның ішінде ХІХ ғасырдың соңғы ширегінде қазақ топырағында орын алған “кітаби тіл” дегеннің рөлі сияқты мәселелерді сөз еттік, сонымен қатар мұнда осы процестердегі Абайдың ұстаған принциптері мен жөн сілтеген бағыттары, өлеңдері мен прозасының тілі арқылы тікелей көрсеткен үлгісі, қысқасы, бүгінгі ұлттық жазба тіліміздің қалыптасып, әрі қарай даму барысындағы Абайдың қызметі нақты фактілермен талданды.

Бұл аталған авторлардан басқа да көптеген ғалымдар мен өзге де зерттеушілер тарапынан қазақ әдеби тілін дамытудағы

Абайдың қызметі айтылып, мүмкіндігінше әр тұстан баяндалғанын көрсетуге болады (М.Мырзахметов құрастырған, 1988 жылы шыққан “Абайтану” атты библиографиялық көрсеткішті қараңыз, бірақ бір өкініштісі — Абайдың тілі жайындағы еңбектер мұнда түгел қамтылмапты, мысалы, жоғарыда аталған, Абайдың тілін жеке монография түрінде тұңғыш рет сөз еткен біздің екі кітабымыздың екеуі де көрсетілмеген, сондай-ақ ұлы ақынның тіліне қатысты жариялаған мақалаларымыз да түгел емес).

Демек, Абай тілін зерттеудің бірінші аспектісі — оның қазақ әдеби тілінің даму процесіндегі орны мен қызметін көрсету жақсы қолға алынып, пікірлер тұрақтала түскенін көреміз. Ұлы ақын поэзиясы тілін танудың екінші қыры — поэтикалық сөз өрнегі де назардан тыс қалған жоқ, бұл да танымдық және ғылыми әңгіме арқауына негіз болып келеді. Бұған алдымен әдебиеттанушылар барды.

Абайдың тіл көркемдігін тұңғыш рет кеңінен және арнайы монографиялық еңбек жазып зерттеген адам — ірі әдебиеттанушы ғалым Қажым Жұмалиев. Ол 1960 жылы жарияланған “Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі” атты кітабында алдымен Абай өлеңдеріндегі өзінің тура мағынасында қолданылатын сөздерді бөліп қарап, содан соң көнерген, жергілікті сөздер (диалекті сөздер), кірме сөздер (“шет сөз”), Абайдың өзі енгізген жаңа сөздер деп көрсетіп, талдайды. Олардың Абай өлеңдеріндегі қолданылу себептерін айқындайды, аз-көптігін айтады, бұлардың ауыз әдебиеті үлгілеріндегі, өзге ақын-жыраулардағы (ғалымның өз термині бойынша “тарихи әдебиет” өкілдеріндегі), шағатай әдебиетіндегі көрінісін де қамтып, салыстырады. Жұмыстың көлемді бөлігі Абай тіліндегі көріктеу құралдары (Қ.Жұмалиевтің терминімен “поэтик тілдердің негізгі саласы”): эпитет, теңеу, троптарды (метафора, метонимия, синекдоха, символ), фигураларды көрсетіп, талдауға арналған. Зерттеуші бұларды түр-түрге бөліп көрсетеді, тарихи әдебиет пен ауыз әдебиетіндегі көрінісімен салыстырады. Келесі тарауында Абай текстеріндегі ирония, сарказм, гипербола, литоталарды (автор бұл терминдерді осы түрінде қолданған) жоғарғы үлгімен талдайды, олар кездесетін мысалдарды келтіреді, Абайға дейінгі әдебиеттегі түрлерін береді. Қысқасы, бұл монография

Абай тіліндегі көркемдеуіш-бейнелеуіш элементтерді тауып көрсетіп, талдау арқылы оның поэтикалық тілін зерттеген тұңғыш құнды еңбек. Бұл зерттеушінің негізгі мамандығы әдебиеттанушы болғандықтан, әрине, өзі тауып талдаған көріктеу құралдардың тілдік механизмін (сырын, амалын, элементтерін) көрсетпеген. Ол — тіл маманының үлесіне тиетін жүк болғандықтан, монография авторы бұл міндетті мойнына алмаған. Монографияның негізгі бөлігі Абайдың “поэтик тіліне” арналып, қалған бөліктерінде ақынның аудармалары, жалпы тіл туралы Абайдың көзқарасы, қазақ әдебиеті мен әдеби тілінің тарихындағы Абайдың орны деген мәселелерге де тоқталған.

Абайдың поэтикалық тілі белгілі әдебиеттанушы Зәки Ахметовтың еңбектерінде талданады. “О языке казахской поэзии”¹ деген зерттеуінде автор Абайдың поэтикалық тілін дәстүр мен жаңалық проблемасына жанастыра қарастырады. Ақын тіліндегі табиғат пен адамды суреттейтін эпитеттер мен теңеулердің мейлінше анық, дәл екендігін танытады, ол үшін “Қансонарда”, “Жазғытұрым”, “Күз” өлеңдерінің көріктеу құралдарын талдайды. Абай тіліндегі поэтикалық образдардың символдық мағыналарын ашады. Абай енгізген *жас бұлт, кәрі жартас, тірі сөз, тентек өмір, салқын өмір, қараңғы өмір, өткен күннің улары* сияқты фразеологизмдердің аударма өлеңдерінде кездесетіндігін айтады, олардың орысша баламаларын көрсетеді. Ал “Өлең сөздің теориясы” деген кітабының III тарауы “Абайдың тіл ұстарту өнегесі” деп аталып, мұнда автор Абайдың метафорамен келген образдар арқылы нені сипаттайтынын дәлелдейді, ұйқасқа алынған сөздердің поэтикалық жүгін танытады, өткен шақ көсемше тұлғасымен келген етістіктерді (*шығындап, мығымдап* деген сияқты) талдап, оларды эпитет деп табады. З.Ахметовтың бұл зерттеулерін Абай поэтикасын әдебиет теориясы тұрғысынан танытатын құнды еңбектер деп танимыз.

Абайдың поэтикалық тіл өрнегін сөз еткен А.Нұрқатовтың, М.Базарбаевтың және тағы басқалардың зерттеулерін атау қажет. Мысалы, М.Базарбаев қазақ поэзиясы тіліндегі дәстүр мәселесін және дәстүрлі образдарды сөз ету үстінде Абай шығармаларына да соғады. “Қазақ топырағындағы Абайдың

¹ Ахметов З. О языке казахской поэзии (1970); Өлең сөздің теориясы. Алматы, 1973.

ұлы жаңашылдық орнын жаңалық пен дәстүрді бір-біріне қарсы қою арқылы емес, қайта жаңалық сол жақсы дәстүрлер топырағында туып қалыптасқан деп тану арқылы көрсету керек — дейді. Бірақ ол жаңалықтардың тілдік сипаты қандай дегенге қатысты талдаулар жасамайды. Бұл да дәлелді: зерттеуші тіл маманы емес, әдебиеттанушы болғандықтан, “жат есікті қаққысы келмегені” заңды. Дегенмен бұл ғалым: “Абай дайын сөз орайына, бұрыннан белгілі жайтқа телміріп, көп қарай бермейді”¹ — дей келіп, кейбір сөз-образдарды ақынның қалай пайдаланғанына сәтті мысалдар келтіреді.

Айқын Нұрқатов Абай шығармаларының дәстүрлік пен жаңашылдық сипатын сөз ете отырып, кейбір көркемдік-тілдік фактілерді ұтымды талдайды². Бұлардан басқа да Абайдың тілге келгендегі шеберлігі жайында сөз қозғап, пікір айтқан С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, М.Әлімбаев, Ә.Қоңыратбаев, Т.Нұртазин және тағы басқа әдебиетшілер мен жазушылар арнайы мақалаларында немесе әдебиеттің өзге мәселелеріне арналған еңбектерінің жеке бөлімдерінде ұлы ақынның көріктеу элементтері мен көркемдеу тәсілдерін пайдалану сәттерін және осы орайдағы ерекшеліктерін қозғайды.

Сондай-ақ Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, Қ.Өмірәлиев сияқты тіл мамандары да қазақ көркем сөзінің көрінеу тұрған ғажап фактілері — Абай тілінің сөз маржандарын байқамай тұра алмады. Бұлар Абай өлендеріндегі көріктеу элементтерін нақты көрсетіп, жүйе-жүйеге бөліп берулерімен қатар, кей тұстарда олардың тілдік механизмін танытуға да барады. Бірақ бұл ізденістердің қай-қайсысы да монографиялық қалыпта жүйелі түрде арнайы жүргізілген көлемді зерттеулер емес.

Дегенмен осы көрсетілген еңбектер мен пікірлердің бар екендігіне, құнды екендігіне қарамастан, Абайдың поэтикалық әлемін сөз еткенде тіл маманы ретінде назар аударатын қырлары әлі де аз емес. Мысалы, әдебиетшілердің жоғарыда аталған зерттеулерінде ақын тіліндегі эпитеттерді тауып көрсету бар. Ал осы эпитеттерді ақын ұсынған образдың эстетикалық өрісі (зонасы) тұрғысынан қарастырсақ, әр образдың өзіне тән тілдік-мағыналық заңдылығын іздестіру

¹ Базарбаев М. Өлең — сөздің патшасы... Алматы, 1978. 101-б.

² Нұрқатов А. Абайдың ақындық дәстүрі. Алматы, 1966

керек болады. Сонымен қатар осы өрістің тұрақты және контекстік түрлерін айқындау қажеттігі де туады. Немесе ақын тіліндегі көркемдік белгілерді жалпы тауып көрсету бар да, ол белгілердің константты (тұрақты) жиынын таныту тағы бар. Қысқасы, Абайдың поэтикалық қазынасын көру үшін көз қырын бір жақтан емес, екі жақтан салу керек, яғни әдебиеттанушымен қатар тіл маманының көзімен де қарап, зерттей түсетін тұстары баршылық. Бұлайша “екі қарап, бір шоқудың” құндылығы сонда, көркем шығарманың микродүниесі мен макродүниесі тұтас алынғанда ғана оның мазмұны (идеясы) мен сол мазмұнның тілдік көрінісі — поэтикалық әлемі ашылады. Бұл — зерттеу барысында қолданылар ұтымды жолдың бірі болмақ.

Сірә да, лингвистикалық поэтика бойынша зерттеулер тіл мамандары тарапынан жүргізілетін ізденістер болмаққа керек. Ал қазақ лингвистері, тегі, идиостиль, идиолект (суреткердің өзіне тән стилі, қолтаңбасы) деген мәселелерге көп жуымай келеді. Қазақ тіл білімі бұларды көп уақыт назардан тыс қалдырып, оны әдебиеттанудың құзырына беріп келе жатқан сыңайы бар. Әсіресе Абай поэтикасын танытуда біз, қазақ лингвистері, кешеуілдеп келеміз. Осы “кінәмызды” аздап болса да ақтау үшін ұлы ақын тілінің көркемдік кестесіне оралып, ұсынып отырған бұл еңбегімізде тың талдаулар жасауға, материалды өзгеше топтастырып, оған басқаша қырынан қарап, мүмкіндігінше өз пікірлерімізді айтуға ұмтылдық. Поэтикалық тілді зерттеудің өз ішінен туындайтын жеке мәселелері мен метадологиялық қырлары бар. Біз осылардың ішінде бұрынғы ізденістерді қайталамадық, жалаң мәліметнамеге (фактографияға) бармауға тырыстық, сондай-ақ талдау фактілерін молырақ қамтуға, оларды жүйелеуге күш салдық.

Абай мұрасымен толық танысқаннан кейін Ахмет Байтұрсынов тұңғыш рет “Абай — қазақтың бас ақыны” деп берген аз сөзді анықтамасына көп мән сыйғызған болса, бұл баға тек халқының ұлы перзенті Абайдың азаматтық (демократтық, ағартушылық, гуманистік) портретіне емес, ақындық, суреткерлік биігіне де берілгенін аңғарамыз. Ал ұлы ақындықты, асқан суреткерлікті танытатын басты белгі — тілі, “тіл ұстартып, өнер шашқаны”. Міне, осыған тіл маманы көзімен қарап, әлі де Абайға арналып алда жазылар көп монографияның бірін ұсынып отырмыз.

СӨЗ – ӨЛЕҢНІҢ АРҚАУЫ

Әдебиет — тілмен әдебиет
(Мұхтар Әуезов)

Бұл тараудың атын “Сөз және поэтикалық образ” деп беруге де болады. Өленді өлең ететін — әйтеуір тіл, әйтеуір сөздер жиынтығы емес, сол өленде белгілі бір уәжді қызмет атқаратын сөздердің қолданысы.

Көркем шығармада айтылмақ ойдың теңеу, эпитет, метафора, метанимия, әсірелеу, шендестіру, қатарластыру т. б. сияқты көріктеу құралдары мен амалдары арқылы көрінуі ғылымда поэтикалық образ (бейне) деп аталады. Біздің бұл зерттеуіміздегі әңгімеміздің дені **п о э т и к а л ы қ о б р а з**, яғни сөз-образ жайында болмақ. “Образ” деп қарастыратынымыз — көріктеу элементі болып келетін жеке сөздер мен сөз тіркестері. Көркем шығармада сөздің тура мағынасында қолданылуын әдебиет теориясы **а в т о л о г и я** деп атаса, бейнелі (фигуралды, ауыспалы) мәнде жұмсалуды **м е т а л о г и я** деп атайды. Мұнда талдайтындарымыз негізінен металолияға жатады.

Поэтикалық образ жасауда жазушы мен ақын сөзге иек артады. Тіл — образдың көрінісі болса, образ сол шығарманың идеялық мазмұнының көрінісі¹. Ол сөз белгілі бір экспрессивтік (әсерлі) бояуы бар сөз болуы да мүмкін, сондай-ақ мағынасында ешқандай әсерлі реңкі жоқ сөз болуы да мүмкін. Бірақ соңғы топ образ жасауда стильдік жүк арқалап, өз бойында жасырын жатқан қосымша мағыналық реңктерін, ғылыми терминмен айтсақ, семаларын немесе “тақырыптық өріс” дегенді құрап, образ жасайды. Сөзбен берілетін образ дегеннің өзі екі қырынан көрінеді: бірі — тақырыптық өріс арқылы туатын идея образы, екіншісі — сөз-образ. Мысалы, Абайдың “Өкінішті кеп өмір кеткен өтіп” деп басталатын өлеңі философиялық толғаныс болғандықтан, мұнда *ойшыл* (адам), *жан* (адам), *татулық*, *жылмаңдық*, *адамдық*, *достық*, *көңілдің кешуі*, *өкпе сызы*, *жүрек жігі*, *көңіл жүгі*, *кірлемеген көңіл* деген сөздер “рухани дүние” деген тақырыптық топ болып, “толғанған ақын” деген

¹ Тимофеев Л.Н. Проблемы теории литературы. М., 1955. С. 79.

образды ұсынып тұр. Немесе Махамбет ақынның көп өлендері қолына қару ұстап, ұрыс майданына шыққан жауынгер образына арналғандықтан, бұларда қару-жарақтың бейнелеуіш атаулары: *балдағы алтын құрыш болат, толғамалы ақ мылтық, садақ толған сай кез оқ* сияқты сөздер мен ұрыс-соғыс іс-әрекеттеріне қатысты етістіктер “әскери тақырып” өрісін құрап, күрескердің я болмаса ұрыс-шайқастың образын береді.

Ал жеке сөз-образ дегенге келетін болсақ, бұл да поэтикалық сөз кестесінің элементі. Мысалы, Дулат (Бабатайұлы) ақынның:

Көргеннің көзі тойғандай,
Топты ортадан ойғандай,
Сәулетіңнің сағымы
Бұтағына *шынардың*
Күнді әкеп іліп қойғандай,
Сәндісің, жаным, сәндісің, —

деген шағын өленінде бірнеше сөз-образ бар. Айталық, мұнда *шынар* — образ. Шынар — ең биік ағаш, сондықтан оның бұтағына ілінген затқа адам қолы жетпейді, сұлу қыз да екінің бірінің қолы жете бермейтін жан. Демек, *шынар* — қол жетпейтін нәрсенің образы. Сол сияқты *күн* де сөз-образ: күн — нұр шашып, айдай әлемді жарқыратады, сұлулық та күн сияқты нұр себеді, адам жанын сүйсіндіреді, демек, *күн* сөзі образ үшін жұмсалған.

Сөз-образдарды Абайдан келтірсек, тіл құдіретіне тәнті боламыз. Мысалы, оның жастарға арнап: Сен де бір *кірпіш* дүниеге Кетігін тап та бар, қалан — дегенінде *кірпіш* те, *кетік* те, *қалану* етістігі де сөз-образдар, өйткені бұл сөздер өздерінің тура мағынасында келмей, белгілі көркемдік жүк арқалап, образдар галереясын жасап тұр: мұндағы *кірпіш* тас емес, адамның, жас адамның образы, *кетік* те бұл жерде үй қабырғасының немесе тостағанның кетігі емес, қоғам өмірінде әр адамның алатын орны, атқаратын пайдалы қызметі дегеннің образы, *қалану* етістігі болса, бұл да өзінің номинативтік мағынасында емес, ауыспалы, астарлы мәнде жұмсалып тұр: бұл жердегі *қалану* — адамның қоғамда өз орнын тауып, қызмет етуі.

Абайдан тағы бір мысал келтірейік. *Жол азық* — қарапайым тұрмыстық сөз, ал Абай: Кеш деп қайтар жол емес, *Жол*

азығым мол емес — десе, бұл тіркес тұлғалық өзгеріске түспей-ақ мағына жағынан қосымша жаңа үнге (“обертонға”) ие болып тұр: мұндағы *жол* дегеннің өзі метафора, ол — өмір, осы өмірдегі ақынның мақсаты, күресі, *жол азық* — сол күресте жұмсайтын құралы, демек, соңғы тіркес сөз-образ болып шыққан.

Зерттеуші З.Ахметов дұрыс көрсеткендей, Абай өлендеріндегі *жол, жартас, жүрек, соқпақ* сияқты сөздер метафораланып жұмсалған сөз-образдар. Бұлар да өздері жұмсалған контексте қосымша мағынаға ие болған обертондар (музыка термині болыл саналатын *обертон* сөзі дауыстың негізгі әуеніне белгілі бір реңк, тембр бояуын үстейтін қосымша тон-үн).

Көркем әдебиеттегі, оның ішінде поэзия тіліндегі сөздерді талдағанда, “орфографиялық сөз” нысанаға алынбауы керек, яғни жазылып көрініп (не естіліп) тұрған сөзді зерттеу мақсатын емес, сол сөздің сол қолданыстағы мағыналық ерекшелігін, Б.А.Ларинше айтқанда, “мағыналық обертондарын”, яғни жазушының не ақынның осы сөз арқылы қандай идеяны (ойды) айтпақ болғанын және оқырман ол сөздің мағынасын қандай деп қабылдайтынын көрсетуді көздеу керек¹. Ал бұл ерекше мағына немесе “мағыналық обертондар” сөздердің бір-бірімен арақатысынан, біріне-бірінің тигізетін әсерінен пайда болады да, жазушының (ақынның) айтпақ ойының үдесінен шығады. Бұл жерде әңгіме лексикалық (тура) мағынасында әр алуан экспрессиясы бар бояулы сөздер туралы емес, мағынасы қалыптты, жай (бояусыз) сөздер жайында.

Бірақ сөздердің қай-қайсысына да ерекше мағыналық реңк қосып жұмсауға болады немесе сөздің өз бойындағы қосалқы мағыналық реңктерді (сема деп аталатындарды) пайдалануға болады. Тегі, поэзия — сөздің бар қабілетін ашатын, сөз мағынасының небір нәзік қырларын көрсететін майдан. Мысалы, Абай: Мен қажыған *арықпын*, Қатын-бала қонағы — дегенде “арыған, жүдеген” мағынасындағы *арықпын* деген қарапайым сөзді “дүниеден түңілген, күрестен шаршаған, қалған өмірінде өзін тек жай отбасы мүшесі есебінде санаған адам” деген метафоралық образ үшін пайдаланған. Мұнда *қонақ* сөзінің қосалқы реңкі кәдеге жаратылған, демек, бұл сөз де образ.

¹ Ларин Б.А. Эстетика слова и язык писателя. Л., 1974. С. 36.

Лексикалық (негізгі, тілдік) мағынасында белгілі бір әсерлі бояуы жоқ сөздерді метафора-образ етіп жұмсау қазақ поэзиясында бұрыннан жақсы дамыған әдіс болатын. Мысалы, Кемпірбай Бөгембайұлы (1834—1895): Ішіне арғын, найман салдым *айғай* — дегенінде *айғай* сөзінің қалыпты лексикалық мағынасын “уытты өлең сөз” дегенге ауыстырып, метафоралап, образ жасап тұр. Немесе Жанак ақын (1770—1856): *Шынар* құлап, түбінде қалды *шірік*. Өз қолыңнан *ұрыға бердің құрық* — дегенінде *шынар* да, *шірік те*, *ұры* да, *құрық* та сөз — образдар: *шынар* — біртұтас қазақ қоғамының образы, *шірік* — сол еркін елдің тәуелді, отаршылық күйге түскенінің образы, *ұры* — отарлаушы немесе езуші топ өкілінің образы, *құрық*, — әкімшілік, билік тәртіптерінің бейнесі.

Демек, бұл образдардың барлығының да жасалуына көрсетілген сөздердің мағыналық құбылулары себеп болып тұр. “Сөз құбылуы” терминін біз соңғы жылдарда тіл білімінде өз алдына жеке шығарылып, айтыла бастаған, орысша “словопреобразование” деген категориялық ұғымның қазақша баламасы ретінде ұсынып отырмыз. “Сөзжасам” (словообразование), “сөз өзгерісі” (словоизменение) “сөз құбылуы” (словопреобразование) деген терминдердің алғашқысы лексикология саласына жататын категорияның атауы, екіншісі — грамматиканың объектісі, үшіншісі — лингвостилистика деп аталатын ғылым саласының, яғни тілдің қолданыстағы көрінісін, көркемдік қызметін зерттейтін саланың термині. Демек, біздің бұл еңбекте қарастыратын объектіміз — осы соңғысы. Өйткені поэзия сөз мағынасының қыр-сырының көрінуіне, мағыналарының жылжуына: ауысуына, толығуына, тарылуына жол ашады. Екінші сөзбен айтсақ, сөздер поэтикалық қызметінде өзінің мүмкін (потенциалды) және жасырын (“ұрын”) жатқан мағыналарын ашады, мағыналық қабаттасуларға жол береді. Сөзді әсіресе эмоциялық-бағалауыштық қызметте жұмсауға келгенде өлең тілі — бірден-бір “ұлы жіңгір алаң”. Сондықтан Абай өлендері тілінде сөз арқылы поэтикалық образ жасаудың үлгілерін тану — зерттеуіміздің өзекті тұсының бірі болмақ. Абай сөз арқылы поэтикалық образдарды қалай берді деген әңгімені қозғаймыз. Бұл әңгіме әсемдік әлемі туралы болмақ.